

CONTENTS OF MARATHI PART - III

अ.क्र.	लेख आणि लेखकाचे नाव	पृष्ठ क्र.
१	मराठा समाज : एक अभ्यास कवठे योगेश बाबासाहेब	१-४
२	वस्मानाबाद जिल्ह्यातील मध्ययुगीन जलव्यवस्थापन : एक ऐतिहासिक अभ्यास भाऊसाहेब झीसेराव हुंवे डॉ. प्रशांत अर्जुनराव साबळे	५-७
३	मराठा साम्राज्यातील व्यापार, वाणिज्य, शासन, प्रशासन आणि अंतरराष्ट्रीय संबंध प्रा. सलामपुरे फुलचंद प्रा. काटोरे सुनिता	८-१०
४	शिवकालीन न्यायव्यवस्था (इ. स. १६३० ते १६८०) प्रा. बच्छाव अर्चना बालचंद	११-१४
५	मराठेशाहीतील प्रशासन व्यवस्था प्रा. डॉ. विरेवाड लक्ष्मीकांत	१५-१८
६	मराठा आरक्षण : प्रश्न पूकेचा आहे हो...! डॉ. गणेश मोहिते	१९-२२
७	मराठा साम्राज्य : जाती व्यवस्था आणि बलुतेदारी पध्दत किशोर भीमराव भद्रे	२३-२५
८	छ. शिवरायांचा राज्य व शासनप्रती दृष्टिकोन प्रा. डॉ. दश मा. कुंचेलवाड	२६-३२
९	मराठी साहित्य व संस्कृती परस्पर संबंध डॉ. संदीप अर्जुनराव बनसोडे शील विल्हेलमराव डोंगरे	३३-३६
१०	मराठा साम्राज्य व लोकसाहित्य डॉ. सविता खोकले	३७-३९
११	छत्रपती शिवाजी महाराज आणि मुस्लिम वंश : सलोखणेचे संबंध घाटगे गौतम व्यंकटजी	४०-४४
१२	मराठा साम्राज्य : होळकर घराण्यातील कर्तबगार क्रियांचे योगदान मदन मानसिंग चव्हाण	४५-४९

१. पालि साहित्य व संस्कृती परस्पर संबंध

डॉ. संदीप अर्जुनराव बनसोडे

सामंदाशक, सहाय्यक प्राध्यापक, मराठी विभाग प्रमुख, ए. ए. अटुल कला, विज्ञान व वाणिज्य महाविद्यालय, गेवराई, ता. गेवराई, जि. बीड.

श्रीला विठ्ठलराव डोंगरे

संशोधिका, पालि अँड बुध्दिज्ञान विभाग, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर मराठवाडा विद्यापीठ, औरंगाबाद.

सर्व पापाचा नाश करणे, पुण्याचा (सत्कर्मोंचा) संचय करणे आपल्या चित्ताचे शुध्दीकरण करणे हीच बुद्धाची शिकवण आहे हेच बुद्धाचे शासन आहे.

जगातील सगळ्या माणसांना विश्वबंधुत्वाची शिकवणूक घेण्याची असेल तर त्याला भारताच्या गौरवमय इतिहासाचे अध्ययन करावे लागेल. मैत्री, करुणा, मुदिता आणि उपेक्षेला जाणून उच-निच अथवा स्पृश्या-स्पृशाची भावना त्यातून समानतेचा मार्ग पत्करावा लागेल. जगात एक बौद्ध संस्कृतीला प्रसारित करणाऱ्या पालि साहित्याची ओळख करून घ्याव्याची असेल अथवा दुःखसंतप्त जीवनाला सुखी आणि शांतीपूर्व बनविण्यासाठी आणि उधानाच्या मार्गाकडे जाण्यासाठी प्रत्येक मानवाला त्रिपिटकाचा आश्रय घ्यावा लागेल. भगवान बुद्धाच्या अमृतमय वाणीचे रसास्वादन करीत त्यांच्या आश्रयाचे सुख प्राप्त करून घ्याव्याचे असेल तर त्रिपिटकच एकमात्र साधन आहे. तीच एक महौषधी आहे. ज्यामुळे जीवनातील सर्व दुःख नष्ट होऊ शकतात.

तथागत भगवान बुद्धाने 'सद्धम्म' बहुजनांच्या हितासाठी, बहुजनांच्या सुखासाठी लोकांवर अनुकंपा करण्यासाठी 'लोकभाषेत' अनेक प्रकारे समजावून सांगितलेला होता. शुध्द धम्म प्रत्येक माणसापर्यंत पोहोचला पाहिजे. हिच त्यांची अभिलाषा होती. म्हणून त्यांनी भिक्खूंना आदेश दिला की, "अनुजानामि भिक्खवे सकाय निरुत्तिया बुद्धवचनं परियापुणितं" शिक्खूंनी आपआपल्या भाषेत बुद्ध वचन शिकण्याची मी अनुज्ञा देत आहे.

पालि साहित्य हे प्राचीन साहित्य आहे. यामध्ये इ.स. पूर्व पाचव्या-सहाव्या शतकापासून तर इ.स. सहाव्या-सातव्या शतकापर्यंत संपूर्ण इतिहास अंतर्भूत आहे. त्यामध्ये सामाजिक, राजकीय, आर्थिक, शैक्षणिक, भौगोलिक व ऐतिहासिक बाबींचा परस्पर संबंध व समतोल पालि साहित्यात आलेला आहे.

पालि साहित्य हे प्रामुख्याने तीन पिढ्यांत अंतर्भूत आहे. १) सुत्तपिटक, २) विनयपिटक, ३) अभिधम्मपिटक अशा प्रकारे तीन पिढ्यांमध्ये पालि साहित्य हे संग्रहित आहे. त्याच प्रमाणे या त्रिपिटका व्यतिरिक्त अनुपिटक, साहित्य, अट्टकथा, टीका ग्रंथ, पालि वंस साहित्य, काव्य साहित्य.

शैलीच्या दृष्टीने पालि त्रिपिटकाचे नऊ अंगांमध्ये विभाजन केले गेले असून त्यांची नावे पुढीलप्रमाणे आहेत.

१. सुत्त = गद्य उपदेश

२. गेय = गद्य आणि पद्य अशा दोहोंचे मिश्रितउपदेश
३. वेंच्याकरण (व्याकरण) = व्याख्या अथवा टीका
४. गाथा = गाथा
५. उदान = सारगर्भित उक्ती
६. इतिवृत्तक = संक्षिप्त व्याख्यान, ज्याचा प्रारंभ वृत्त हेतू भगवता या शब्दांनी होतो.
७. जातक = बुद्धाच्या पूर्वजन्माच्या कथा
८. अभ्युत्थम्भ = आश्चर्यकारक गोष्टी
९. वेदल्ले = प्रश्नोत्तररुपी उपदेश

१) सूतपिटक

पालि त्रिपिटकाचा सर्वाधिक महत्वपूर्ण भाग यामध्ये पाच निकाय आहेत. १) दिघनिकाय, २) मज्झिमनिकाय, ३) संयुत्तनिकाय, ४) अंगुत्तरनिकाय, ५) खुदकनिकाय.

१) दिघनिकाय

दिघनिकाय मध्ये दिर्घ आकाराच्या सूताचा समावेश असून ३४ सूत आहेत आणि तीन भागात विभाजन केलेले आहेत.

१) सोलकखन्यवग्ग, २) महावग्ग, ३) पाशेय किंवा पाटिक वग्ग.

२) मज्झिमनिकाय

मज्झिमनिकाय या ग्रंथामध्ये मध्यम प्रकारच्या सूताचा समावेश आहे. त्यामुळे त्यांना मज्झिमनिकाय म्हणतात. यामध्ये १५२ सूत असून १५ वग्गामध्ये विभाजीत आहेत.

३) संयुत्तनिकाय

संयुत्तनिकाय यामध्ये दिर्घ आणि मध्यम आकाराच्या सूताचा समावेश आहेत. ७७६२ सूते आहेत.

४) अंगुत्तरनिकाय

अंगुत्तरनिकाय हा ग्रंथ ११ निपातामध्ये विभागलेला आहे. यामध्ये १५५७ सूते आहेत.

५) खुदकनिकाय

खुदकनिकाय या ग्रंथात विविध १५ पालि ग्रंथाचा समावेश आहे. १) खुदकपाठ, २) धम्मपद, ३) उदान, ४) इतिवृत्तक,

५) सुत्तनिपात, ६) विमानवत्थु, ७) पंतवत्थु, ८) धेरगाथा, ९) वेरीगाथा, १०) जातक, ११) निदेस, १२) पटिसम्भिसामग्ग, १३) अपदान, १४) बुद्धवंस, १५) चरियापिटक.

२) विनयपिटक

विनयपिटक म्हणजे धिक्खु संघाची घटनाच होय. विनयपिटकातील ग्रंथाचा क्रम पुढील प्रमाणे आहे.

१) सूतविभंग = अ) पारानिक आ) पाधिपिय

२) खन्धक = अ) महाभाग आ) कुल्लवग

३) परिवार

३) अभिधम्मपिटक

अभिधम्मपिटक आचार्य बुद्धघोषांनी अभिधम्माचा अर्थ उच्चतर धम्म किंवा विशेष धम्म असा केला आहे. यामध्ये पुढील ग्रंथ येतात.

१) धम्मसंगणी, २) विभंग, ३) धातुकथा, ४) पुगलपथ्यति, ५) कथावत्थु, ६) यमक, ७) पडुन

= अनुपिटक साहित्य = १) नैतिपकरण २) पेटकोपदेश

= मिलिन्दपन्ह

= वंस साहित्य, काव्य

भारतीय संस्कृती जगाच्या प्राचीनतम संस्कृतीत अग्रगण्य आहे. तिच्या विशाल, सुरम्य प्रांगणात धर्म, दर्शन, साहित्य, इतिहास, भाषा आणि कला आदींनी समन्वितरुपात पुष्कित आणि सुरीत केले आहे. विविधतेत एकता आणि एकतेत विविधता तिची अनुमप विशेषता आहे. वैदिक, जैन, बौद्ध आदी सर्व संप्रदायांनी अनेक प्रकारांनी सभ्यता आणि संस्कृतीच्या विकासात समूल्य योगदान दिले आहे. बौद्ध संस्कृती श्रमण संस्कृतीची एक प्रधान शाखा आहे.

"चरतं भिक्षुं च चारिकं - बहुजन हिताय-बहुजनसुखाय लोकानुकंपाय, अत्तानु हिताय आदि कल्याण, मध्य कल्याण, अंतकल्याण"

बौद्ध धम्माच्या अध्ययनाच्या दृष्टीने पालि साहित्याचे अध्ययन महत्वाचे आहे. बौद्ध संस्कृत साहित्य सुधा महत्वाचे आहे बौद्ध संस्कृत साहित्याचे अध्ययन सुधा महत्वाचे आहे. भारतामध्ये बौद्ध साहित्याची निर्मिती ही भगवान बुद्धाच्या बुद्धत्व प्राप्तीपासून झालेली आहे.

पालि साहित्यामधून ऐतिहासिक काळातील समाजजीवन आणि समाजाच्या विविध घटकांचे अंतःसंबंध संस्कृती धर्मपरंपरा, परस्पर संबंध आणि त्यावर आधारित जीवन न्यायव्यवस्था गुन्हेगारी आणि सुज्यवस्था प्रस्थापना जातीव्यवस्था आणि उच्चनीच भेदभाव, रुढी परंपरा आणि विविध श्रद्धा व मान्यता स्त्री-पुरुष संबंध आणि कौटुंबिक व्यवस्था, राज्यव्यवस्था व विविध पातळ्यांवरील प्रशासन, शेती अधिष्ठित अर्थव्यवस्था यांचा अभ्यास करता येतो. त्या काळातील भौगोलिक परिस्थिती, सोळा जनपदे आणि तेथील राज्यव्यवस्था यांचा अभ्यास पालि साहित्यातून करता येतो. पालि साहित्याच्या अभ्यासाचे महत्त्व असे बहु आयामी आणि अनन्य साधारण आहे.

पालि त्रिपिटकातील जागतिक बाडमयात देखील अंतर्भूत करता येतील असे जर कोणते दोन ग्रंथ असतील तर ते धम्मपद व सुत्तनिपात हे होते. या ग्रंथातील सात सुत्तांपैकी तीन सुत्त भावू, शिला लेखात कोरलेले आहे. त्यावरून सर्वाना प्रेरण वाचण्याची, आचरण करण्याची मिळते.

पुष्यना सुतातील राजा बिबिसार व गौतम बुद्ध यांच्या भेटीतील परस्पर संबंध व संभाषण पाहायला मिळते. व्यापक दळण-बळणाची माहिती मिळते. भगवाच्या एका गवळ्याच्या सुखी जीवनाचे वर्णन आहे.

पालि त्रिपिटकामध्ये भगवान बुद्धाचे उपदेश आणि संवाद प्राचीन काळापासून संग्रहीत आहे आणि आपल्याला आज ते उपलब्ध आहे. बुद्धवचन हे प्रामाणिकपणे लेख्यबद्ध त्या काळातील भाषेमध्ये जनसामान्यांना समजेल अशा लिपीमध्ये (भाषेमध्ये) पालिमध्ये लिहीलेले आहेत. बुद्धाच्या काळात पालि त्रिपिटका समान कोणतेही साहित्य नव्हते. वैदिक साहित्य होते. परंतु ते संस्कृत मध्ये असल्यामुळे सर्वसामान्यांना संस्कृत येत नव्हती आणि त्याकाळी पालि भाषा ही जनसामान्यांची भाषा होती. म्हणून त्यांच्या धम्माच्या प्रचार आणि प्रसार झपाट्याने झाला.

धम्मामध्ये अनेक राजे जसे की, राजा बिबिसार, प्रसेनजित राजा, अनार्थपिंडक, मण्डक, धनंजय, प्रकृती, सुनीत भंगी, बुंद लोहार, सुनत्ता, यश, जेत, जौवकवेद्य, पलादासी, आनंद, सारीपुत, भोग्गलान असे अनेक श्रेष्ठी, नांकार-चाकर या धम्मामध्ये आपला धर्म, जात, पाल विसरून एकत्र आले. जसे गंगा, यमुना, कावेरी नदीचे पाणी समुद्राला मिळते. कावेरीचे कोणते, गंगेची कोणते, वेगळे करता येत नाही. त्याचप्रमाणे पालि साहित्यामध्ये साहित्य, संस्कृती याचा परस्पर संबंध आहे.

संदर्भग्रंथ

१. धम्मपद
२. सुत्तापिटक -- जगदिश काश्यप -- पृष्ठ क्र. ७ सुगत प्रकाशन-२००६.
३. पालिभाषा -- साहित्य व व्याकरण -- लेखक डॉ. सुभाष आठवले, सन्मती संशोधन संस्था, २००५, पृष्ठ क्र. १ ते १०.
४. भारतीय संस्कृतीला बौद्ध धर्माचे योगदान -- ले. भागचंद्र भास्कर नागपूर विद्यापीठ मुद्रागालय-१९७७, पृष्ठ क्र. १.
५. भर्तृहरिचर्य शालीदेव रचित बौद्धचर्यावतार -- भाषांतर व संपादक -- डॉ. विमलकीर्ति - प्रगतीवादी प्रकाशन - २००७, पृष्ठ क्र. १, २
६. मध्यम मार्ग -- लखिनी सिध्दार्थांचे जन्मस्थळ मासिक, जानेवारी ते मार्च-२०१७, पृष्ठ क्र. १६.
७. सुत्तनिपात पालि आणि मराठी -- अनुवादक प्रा. डॉ. भद्रनाथ एम. सत्यपाल, प्रा. भिमराव गायकवाड -- प्रकाशक -- भारतीय बौद्ध ज्ञानालंकार शिक्षण संस्था, मुळवा. पृष्ठ क्र. १, २
८. बुद्धकालीन भारतीय भूगोल -- ले. डॉ. भरतसिंह उपाध्याय -- प्रकाशक -- विभूति मिश्र, प्रकाशन, २००९, पृष्ठ क्र. २७.